

ЧОР РОССИЯСИ МУСТАМЛАКАСИ ДАВРИДА ХИВА ХОНЛИГИНИНГ ДАВЛАТ ҲОКИМИЯТИ ВА БОШҚАРУВ ТИЗИМИ

(Ушбу мақола “Ўзбекистон ҳудудида давлат ва ҳуқуқнинг
генезиси, эволюцияси ва истиқболлари” (“FL-9524115130”)
фундаментал лойиҳаси доирасида бажарилди)

Хужанов Тиллабек Келдибекович

Ўзбекистон Республикаси ФА Давлат ва ҳуқуқ институти катта
илмий ходими

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20963878>

ARTICLE INFO

Qabul qilindi: 23-iyun 2026 yil

Ma'qullandi: 25-iyun 2026 yil

Nashr qilindi: 27-iyun 2026 yil

KEYWORDS

Хива хонлиги, Чор Россияси, мустамлакачилик, Гандимиён шартномаси, протекторат, давлат ҳокимияти, бошқарув тизими, хон ҳокимияти, девон, мехтар, қўшбеги, қози, Амударё бўлими, шариат, одат ҳуқуқи.

ABSTRACT

Мазкур мақолада Чор Россияси мустамлакаси даврида Хива хонлигининг давлат ҳокимияти ва бошқарув тизими тарихий-ҳуқуқий нуқтаи назардан таҳлил қилинган. Тадқиқотда 1873 йилги Хива юриши ва Гандимиён шартномасидан кейин хонликнинг сиёсий-ҳуқуқий мақоми тубдан ўзгариши, унинг ташқи сиёсий мустақиллиги чекланиб, Россия империяси протекторатига айланиши асослаб берилган. Шу билан бирга, Хива хонлигида хон ҳокимияти, сарой амалдорлари, девон, мехтар, қўшбеги, қози, шайхулислом, беклар, ноиблар, бийлар ва оқсоқоллар каби анъанавий бошқарув институтлари маълум даражада сақланиб қолгани кўрсатилган. Мақолада Хива хонлигининг ички бошқаруви, суд-ҳуқуқ тизими, солиқ ва ер-сув муносабатлари, Россия маъмурияти таъсири, Амударё бўлими орқали амалга оширилган назорат ҳамда 1917–1920 йилларда хонлик ҳокимияти инқирозининг ҳуқуқий оқибатлари илмий жиҳатдан ёритилган. Муаллиф Хива хонлигини мазкур даврда тўлиқ мустақил давлат ёки Россиянинг оддий маъмурий вилояти сифатида эмас, балки ички автономияси сақланган, бироқ ташқи сиёсий ва ҳарбий мустақиллиги чекланган мустамлакачилик протекторати сифатида баҳолаш мақсадга мувофиқ деган хулосага келади.

XIX асрнинг иккинчи ярми Марказий Осиё давлатчилиги тарихида туб бурилиш даври бўлди. Бу даврда Россия империясининг ҳарбий-сиёсий босими натижасида Қўқон хонлиги тугатилди, Бухоро амирлиги ва Хива хонлиги эса ўз давлат мустақиллигининг катта қисмини йўқотиб, Россия империясига қарам сиёсий тузилмаларга айланди. Хива хонлиги мисолида бу жараён тўғридан-тўғри аннексия шаклида эмас, балки протекторат ва вассалликка яқин бўлган мустамлакачилик-ҳуқуқий режим шаклида намоён бўлди. Шунинг учун Чор Россияси мустамлакаси даврида Хива хонлигининг давлат ҳокимияти ва бошқарув тизимини таҳлил

қилишда икки жиҳатни фарқлаш зарур: биринчиси — хонликнинг ички давлат тузилмаси маълум даражада сақланиб қолгани; иккинчиси — унинг ташқи сиёсий, ҳарбий, молиявий ва маъмурий мустақиллиги Россия империяси манфаатларига бўйсундирилганидир.

Хива хонлиги 1873 йилгача формал жиҳатдан мустақил давлат сифатида мавжуд бўлиб, унда ҳокимият қўнғиротлар сулоласи вакиллари қўлида жамланган эди. Хон давлат бошлиғи, олий маъмурий раҳбар, қўшин бош қўмондони, олий суд ҳокимияти эгаси ва ер-сув муносабатларининг марказий сиёсий кафили ҳисобланган. Бироқ 1873 йилги Хива юриши ва Гандимиён шартномасидан кейин бу ҳокимиятнинг табиати ўзгарди: хонлик ички бошқарув анъаналарини сақлаб қолган бўлса-да, унинг давлат сиёсатини мустақил белгилаш имконияти кескин чекланди.

Шу нуқтаи назардан, Хива хонлиги Чор Россияси даврида “ярим мустақил давлат” ёки “ички автономияга эга протекторат” сифатида баҳоланиши мумкин. Бу таъриф хонликни тўлиқ мустақил давлат деб баҳолашга ҳам, уни Россия империясининг оддий вилояти сифатида қўришга ҳам йўл қўймайди. Чунки хонлик ўз хони, сарой амалдорлари, маҳаллий судлари, солиқ тизими, бекликлари, ноиблиги, қози ва бийлар институти, диний-ҳуқуқий анъаналари билан сақланиб қолган. Бироқ ташқи алоқалар, ҳарбий ҳаракатлар, рус фуқароларига оид ишлар, савдо имтиёзлари ва стратегик ҳудудлар устидан назорат Россия империяси фойдасига ҳал қилинган.

Хива хонлигининг Чор Россиясига қарамлиги 1873 йилги Хива юриши натижасида ҳуқуқий жиҳатдан расмийлаштирилди. Россия қўшинлари Туркистон генерал-губернатори К.П. фон Кауфман бошчилигида Хивага қарши ҳарбий ҳаракатлар олиб борди. 1873 йил май-июнь ойларида Хива забт этилгач, 1873 йил 12 августда Сад Гандимиёнда Россия империяси ва Хива хонлиги ўртасида тинчлик шартномаси имзоланди. Мазкур шартнома Хива хонлигининг кейинги сиёсий-ҳуқуқий мақомини белгилаб берган асосий ҳужжат ҳисобланади¹.

Гандимиён шартномасининг мазмунидан келиб чиқиб, Хива хонлигининг давлат мустақиллиги қуйидаги йўналишларда чекланди. Биринчидан, Хива хони ўзини Россия императорининг “итоаткор хизматкори” сифатида эътироф этди. Бу ибора дипломатик хушмуомалалик эмас, балки хонлик суверенитетининг пасайганини англатувчи сиёсий-ҳуқуқий формула эди. Иккинчидан, хон мустақил ташқи сиёсат юритиш ҳуқуқидан маҳрум бўлди. У қўшни давлатлар билан Россия ҳокимиятининг розилигисиз муносабат ўрната олмас, мустақил ҳарбий ҳаракатлар олиб бора олмас эди. Учинчидан, Амударёнинг ўнг қирғоғидаги ерлар Россия ихтиёрига ўтди. Тўртинчидан, рус савдогарларига хонлик ҳудудида божсиз савдо қилиш ҳуқуқи берилди. Бешинчидан, хонлик зиммасига 2,2 миллион рубль контрибуция тўлаш мажбурияти юклатилди. Олтинчидан, қуллик ва одам савдоси расман бекор қилинди².

Ушбу шартнома Хива хонлигининг халқаро-ҳуқуқий субъектлигини тубдан ўзгартирди. Агар 1873 йилгача хонлик Россия, Бухоро, Эрон, туркман қабилалари, қозоқ жузлари ва бошқа сиёсий субъектлар билан мустақил муносабат юритган бўлса, 1873 йилдан кейин бу ҳуқуқ амалда Россия назоратига ўтди. Хонликнинг ташқи сиёсий

¹ Заключён Гендемианский мирный договор между Россией и Хивой // Президентская библиотека имени Б.Н. Ельцина. URL: <https://www.prilib.ru/history/619484>

² Гендемианский мирный договор между Россией и Хивой // Под стягом России. М., 1992. С. 348–351; шунингдек: Президентская библиотека имени Б.Н. Ельцина. URL: <https://www.prilib.ru/history/619484>

фаолиятини йўқотиши давлат ҳокимиятининг энг муҳим белгиларидан бири — ташқи суверенитетнинг чекланганини англатади.

Шу билан бирга, шартнома Хива хонлигини тўлиқ тугатмади. Хон тахтда қолдирилди, сарой бошқаруви сақланди, шариат ва одат ҳуқуқига асосланган маҳаллий суд тизими давом этди, ички маъмурий бўлиниш сақланди. Бу ҳолат Россия империясининг Марказий Осиёдаги сиёсий тактикасини кўрсатади: империя айрим ҳудудларни бевосита қўшиб олган бўлса, Бухоро ва Хива каби сиёсий тузилмаларни ички бошқаруви сақланган протекторатлар сифатида назорат қилишни афзал кўрди³.

Хива хонлигининг 1873 йилдан кейинги мақомини фақат “протекторат” атамаси билан чеклаш тўлиқ тасаввур бермайди. Протекторат назарий жиҳатдан кучли давлат томонидан заиф давлатни ташқи хавфлардан ҳимоя қилишни англатади. Бироқ Хива мисолида “ҳимоя” кўринишидаги муносабат амалда сиёсий бўйсундириш, иқтисодий қарамлик ва маъмурий назорат воситасига айланган. Шу сабабли бу даврдаги Хива хонлигини “мустамлакачилик протекторати” ёки “империя назоратидаги вассал давлат” сифатида баҳолаш илмий жиҳатдан асослидир.

Россия империяси Хивада ички бошқарувни тўлиқ йўқ қилмади, чунки бундай йўл маъмурий харажатларни оширар, маҳаллий аҳоли қаршилигини кучайтирар ва чегара ҳудудларда сиёсий беқарорликни келтириб чиқарар эди. Шунинг учун хон ва сарой амалдорлари сақлаб қолинди. Аммо уларнинг қарорлари мустақил сиёсий ироданинг эмас, балки Россиянинг минтақавий стратегик манфаатлари билан ҳисоблашишга мажбур бўлган маҳаллий ҳокимиятнинг ифодасига айланди.

Бу тизимда Россия генерал-губернаторлиги Хива хонлигига нисбатан юқори сиёсий назорат маркази вазифасини бажарди. Туркистон генерал-губернатори хонликка оид ташқи сиёсий, ҳарбий, савдо ва айрим маъмурий масалаларда ҳал қилувчи таъсирга эга бўлди. Айниқса, Амударё бўлими ташкил этилгандан кейин унинг бошлиғи Россия ҳукуматининг Хивадаги асосий назорат вакиллари билан сифатида майдонга чиқди. Н.С. Ликошиннинг 1912 йилдаги Хива хонлиги ҳақидаги маъмурий тавсифи ҳам Амударё бўлими бошлиғи хонлик ишларини кузатиб борганини, мазкур бўлим Туркистон генерал-губернаторлиги таркибидаги маъмурий-ҳудудий бирлик бўлганини кўрсатади⁴.

Хива хонлиги ҳуқуқий мақомининг мураккаблиги шунда эдики, маҳаллий аҳоли учун хон ҳануз олий ҳокимият манбаи ҳисобланар, аммо Россия империяси нуқтаи назаридан хонлик ташқи сиёсий мустақилликдан маҳрум ва империяга бўйсунувчи тузилма эди. Шунинг учун давлат ҳокимияти икки қатламли хусусият касб этди: ички маъмурий-диний легитимлик хон ва сарой институтлари орқали, ташқи сиёсий ва ҳарбий-стратегик назорат эса Россия империяси органлари орқали амалга оширилди.

Чор Россияси мустамлакаси даврида Хива хонлигининг марказий ҳокимияти формал жиҳатдан хон шахсида сақланиб қолди. Муҳаммад Раҳимхон II — Феруз даврида хонлик маданий ва сиёсий ҳаёти маълум даражада фаол бўлган бўлса-да, Россия протекторати шароитида унинг ташқи сиёсий имкониятлари кескин чекланган эди. Хон

³ Becker S. Russia's Protectorates in Central Asia: Bukhara and Khiva, 1865–1924. London: Routledge, 2004; биринчи нашр: 1968.

⁴ Abdurasulov U. Notes on the Present State of the Khanate of Khiva by the Head of the Amu-Darya Department Colonel Nil Lykoshin, 1912. Vienna: Austrian Academy of Sciences Press, 2024. URL: <https://austriaca.at/?arp=0x003f1c6b>

мамлакат ичида фармонлар чиқариш, амалдорларни тайинлаш, солиқ йиғиш, суд ва маъмурий ишларни бошқариш, ер-сув масалаларини ҳал қилишда асосий сиёсий фигура бўлиб қолди. Бироқ унинг ҳокимияти мутлақ эмас, балки Россия назорати билан чекланган мутлақ монархия кўринишига эга бўлди.

Хонликда қонун ижодкорлиги замонавий маънодаги парламент ёки кодекслар орқали эмас, балки шариат қоидалари, урф-одат нормалари, хон фармонлари, ёрликлар ва амалий бошқарув қарорлари орқали амалга оширилган. Хон шариат ва одат ҳуқуқи доирасида қарорлар қабул қилган, аммо сиёсий зарурат туғилганда ўз фармонлари билан маъмурий ёки молиявий тартибларни белгиллаган. Бу жиҳатдан Хивада давлат ҳокимияти ҳуқуқий рационал-бюрократик тизимдан кўра, шахсий ҳокимият, сулолавий анъана, диний легитимлик ва сарой амалдорлари таъсирига таянган.

Россия протекторати даврида хоннинг асосий чекланиши ташқи алоқалар ва ҳарбий ҳаракатлар соҳасида кўринади. У мустақил равишда бошқа давлатлар билан дипломатик муносабат ўрната олмас, Россия розилигисиз ҳарбий ҳаракатлар бошлай олмас эди. Бундан ташқари, рус фуқароларига оид низолар ва жиноят ишларида Россия суд юрисдикцияси устунликка эга бўла бошлади. Бу ҳолат хон ҳокимиятининг ички аҳолига нисбатан сақланиб, Россия фуқаролари ва империя манфаатлари билан боғлиқ масалаларда чекланганини кўрсатади⁵.

Хива хонлигида марказий бошқарув сарой атрофида шаклланган бўлиб, унда меhtar, қўшбеги, девонбеги, ясовулбоши, қози калон, шайхулисом, миршаб, беклар, ноиблар ва бошқа амалдорлар муҳим ўрин тутган. Бу мансаблар замонавий вазирликлар каби қатъий ихтисослашган эмас эди. Уларнинг ваколатлари кўпинча хон иродаси, саройдаги сиёсий кучлар нисбати, шахсий нуфуз ва тарихий вазиятга қараб ўзгариб турган.

Меhtar одатда молиявий, фуқаролик ва маъмурий ишларда муҳим ўрин тутган. Айрим манбаларда у ички ишлар ёки молия вазирига ўхшатиш мумкин. Қўшбеги эса кўпроқ ҳарбий ва маъмурий вазифаларни бажарган, аммо унинг ваколатлари ҳам фақат ҳарбий соҳа билан чекланмаган. С. Вдовиннинг Хива хонлигида вазират институти ҳақидаги тадқиқотида меhtar ва қўшбеги вазифалари қатъий чегараланмагани, улар солиқ йиғиш, ирригация ишларини бошқариш, элчиларни қабул қилиш ва ҳарбий вазифаларни бажаришда иштирок этгани кўрсатилади⁶.

XIX асрнинг охирига келиб меhtar ва қўшбегининг анъанавий таъсири қисман пасайиб, девонбеги ва бошқа сарой амалдорларининг нуфузи кучайган. Айниқса, Мухаммад Раҳимхон II даврида Мухаммад Мурод девонбеги ва кейинги даврда бошқа девонбегилар давлат бошқарувида муҳим роль ўйнаган. Бу ҳолат Хива саройи ичидаги ҳокимият фақат расмий мансаблар билан эмас, балки хонга яқинлик, молиявий ресурслар устидан назорат, сарой гуруҳлари ва Россия маъмурияти билан муносабатларга ҳам боғлиқ бўлганини кўрсатади.

1873 йилги воқеалардан кейин Россия таъсирида хон ҳукуматини назорат қилиш учун махсус кенгаш — девон ташкил этилгани ҳақида маълумотлар мавжуд. Айрим

⁵ Allaberganov A.S. Legal issues in the Khiva khanate in the period of Russian conquest // Мировая наука. 2020. № 9(42). URL: <https://sciup.org/legal-issues-in-the-khiva-khanate-in-the-period-of-russian-conquest-140265786>

⁶ Вдовин С.С. Вазират в Хивинском ханстве при Кунгратах // Ориенталистика. 2026. Т. 9. № 1. С. 27–44. URL: https://lk.ivran.ru/media/Вазират_в_Хивинском_ханстве_при_Кунгратах.pdf

тадқиқотларда мазкур кенгаш етти аъзодан иборат бўлгани, улардан тўрт нафари чор маъмурияти вакиллари бўлгани, кенгаш хон ҳукумати фаолиятини кузатиш ва Туркистон генерал-губернаторлиги билан муносабатларни ташкил этиш вазифасини бажаргани қайд этилади⁷. Гарчи ушбу институт узоқ муддатли ва барқарор идора сифатида шаклланмаган бўлса-да, унинг мавжудлиги Россия империяси хонлик ички ишларига ҳам билвосита кириб борганини кўрсатади.

Хива хонлигининг маъмурий тизими бекликлар ва ноиблигига асосланган эди. Хонлик ҳудуди марказий шаҳарлар ва атроф қишлоқлар, сув манбалари, уруғ-қабила жойлашуви ҳамда солиқ йиғиш имкониятларига қараб бошқарилган. Маълумотларга кўра, XIX асрнинг иккинчи ярмида Хива хонлигида Хива, Қиёт, Янги Урганч, Ҳазорасп, Қўнғирот, Хўжайли каби беклик марказлари мавжуд бўлган, хонлик 18 беклик ва 2 ноиблигига бўлинган⁸.

Беклар хон томонидан тайинланган ва маҳаллий маъмурий, молиявий, суд-ижро ҳамда хавфсизлик вазифаларини бажарган. Улар солиқ йиғиш, аҳоли мажбуриятларини ташкил этиш, тартиб-интизомни сақлаш, суғориш ишларини назорат қилиш, ҳарбий сафарбарликда қатнашиш каби ваколатларга эга бўлган. Ноиблар ҳам хон ҳокимиятининг маҳаллий вакиллари сифатида иш юритган. Хива шаҳри эса алоҳида сиёсий-маъмурий мақомга эга бўлиб, хон саройи, марказий идоралар, диний муассасалар ва бозор муносабатларининг маркази ҳисобланган.

Маҳаллий бошқарувда уруғ-қабила бошлиқлари, бийлар ва оқсоқоллар ҳам муҳим ўрин тутган. Айниқса, қорақалпоқ, туркман ва қозоқ аҳолиси яшайдиган ҳудудларда одат ҳуқуқи ва уруғ бошлиқлари таъсири кучли бўлган. Қорақалпоқ уруғларини бошқариш учун бегларбеги мансаби жорий этилгани, у солиқ йиғиш ва аҳолини қўшин учун сафарбар қилиш билан шуғуллангани ҳақида маълумотлар мавжуд. Қорақалпоқларда бий ва оқсоқолларни тайинлашда хон ёрлиғи муҳим бўлган, бу эса хон ҳокимиятининг уруғ-қабила элиталари орқали амалга оширилганини кўрсатади⁹.

Шу билан бирга, Россия протекторати шароитида маҳаллий бошқарувнинг мустақиллиги ҳам чекланди. Айниқса, Амударё бўлимига ўтган ҳудудларда Россия маъмурий тизими бевосита таъсир кўрсата бошлади. Бу ҳудудларда чор маъмурияти, ҳарбий бошқарув, рус судлари ва савдо-иқтисодий тартиблари маҳаллий бошқарув институтлари билан ёнма-ён фаолият юритди. Натижада Хива хонлигида ягона ҳуқуқий-маъмурий макон эмас, балки маҳаллий анъанавий бошқарув ва Россия мустамлака маъмурияти кесишган мураккаб гибрид тизим шаклланди.

Хива хонлигида суд ҳокимияти шариат, одат ҳуқуқи ва хон фармонларига таянган. Суд тизимининг марказида қози институти турган. Қози фуқаролик, оила, мерос, мулк, қарз, шартнома ва айрим жиноят ишларини шариат асосида кўриб чиққан. Қози калон ёки қози ул-қуззот юқори суд мақомига эга бўлган. Шайхулислом диний-ҳуқуқий масалаларда нуфузли мансабдор сифатида фаолият юритган. Ҳарбий ишлар,

⁷ Allaberganov A.S. Legal issues in the Khiva khanate in the period of Russian conquest // Мировая наука. 2020. № 9(42).

⁸ История Узбекистана. Учебное издание. UZEDU.ONLINE. URL: <https://uzedu.online/books/1374/1374-e4ff6.pdf>

⁹ История Узбекистана. Учебное издание. UZEDU.ONLINE. Сведения о бегларбеги, биях и аксакалах каракалпакских родов.

уруғ-қабила низолари ва одат ҳуқуқига асосланган муносабатларда эса бийлар, оқсоқоллар ва ҳарбий амалдорлар иштирок этган.

Хон олий суд ҳокимияти эгаси сифатида энг оғир жиноятлар, сиёсий итоатсизлик, исён, босқинчилик ёки давлат тартибига қарши ҳаракатлар бўйича якуний қарор қабул қилиши мумкин эди. Бу ҳолатда суд ҳокимияти мустақил тармоқ сифатида эмас, балки хон ҳокимиятининг таркибий қисми сифатида намоён бўлади. Шунинг учун Хивада суд тизими замонавий ҳуқуқий давлатдаги суд мустақиллиги принципига эмас, балки диний-ҳуқуқий анъана, маъмурий бошқарув тизимининг иродаси ва маҳаллий элита таъсирига асосланган эди.

Шу билан бирга, Хива хонлигида ёзма ҳужжатчилик маълум даражада ривожланган. Нотариал мазмундаги ҳужжатлар, мулк битимлари, қарз муносабатлари, вақф ҳужжатлари, суд қарорлари ва ёрлиқлар ҳуқуқий муносабатларни расмийлаштиришда муҳим аҳамият касб этган. Бу жиҳат Хива ҳуқуқий тизимини фақат “оғзаки анъана” сифатида баҳолаш нотўғри эканини кўрсатади. Аксинча, хонликда шариат ва одат ҳуқуқи билан бирга ёзма ҳуқуқий амалиёт ҳам мавжуд бўлган.

Россия протекторати даврида суд юрисдикциясида иккиламчилик кучайди. Маҳаллий аҳоли ўртасидаги ишларда шариат ва одат ҳуқуқи сақланган бўлса, Россия фуқароларига оид ишлар, рус савдогарлари манфаати, савдо низолари ва айрим жиноят ишлари Россия судлари ёки Россия маъмурияти таъсирида ҳал қилина бошлади. Бу ҳолат Хива хонлиги суд ҳокимиятининг мустақиллигини чеклаб, ҳуқуқий плюрализм ва колониал юрисдикциянинг шаклланишига олиб келди¹⁰.

Хива хонлиги давлат бошқарувининг асосий моддий манбаи солиқлар, ер-сув муносабатлари, савдо божлари, мажбурий меҳнат ва контрибуция тўловларидан иборат эди. Хонликда ерлар асосан хусусий мулк, давлат ерлари ва вақф ерлари шаклида мавжуд бўлган. Айрим тадқиқотларда бу ер турлари мулк ерлари, подшолик ёки давлат ерлари ҳамда диний муассасаларга тегишли вақф ерлари сифатида тавсифланади¹¹.

1873 йилдан кейин Хива хонлиги иқтисодий тизими икки томонлама босим остида қолди. Бир томондан, Россия империяси билан савдо муносабатлари кенгайди, пахта етиштириш ва хом ашё етказиб бериш аҳамияти ошди, шаҳарларда савдо ва товар-пул муносабатлари жонланди. Иккинчи томондан, контрибуция тўловлари, ҳосилдор ерларнинг бир қисmini йўқотиш, рус савдогарларига берилган имтиёзлар ва маҳаллий аҳолига солиқ юкининг ортиши ижтимоий-иқтисодий зўриқишни кучайтирди. Ўқув-тарихий манбаларда ҳам 1873 йилдан кейин ҳосилдор ерларнинг катта қисми Россия томонидан эгалланиши Хива хонлиги эҳтиёжларини янги солиқлар жорий этиш ёки мавжуд солиқларни ошириш орқали қоплашга олиб келгани кўрсатилади¹².

Солиқ тизимида меҳтар, қўшбеги, беклар, маҳаллий оқсоқоллар ва диний амалдорлар иштирок этган. Айрим ҳолларда имомлар ҳам солиқ тўловчилар рўйхатини юритиш, солиқ йиғиш ёки сув тақсимооти каби ишларга жалб қилинган. Бу ҳолат давлат, дин ва маҳаллий жамоа институтларининг ўзаро чамбарчас боғлиқлигини кўрсатади.

¹⁰ Allaberganov A.S. Legal issues in the Khiva khanate in the period of Russian conquest // Мировая наука. 2020. № 9(42).

¹¹ Allaberganov A.S. Legal issues in the Khiva khanate in the period of Russian conquest // Мировая наука. 2020. № 9(42).

¹² История Узбекистана. Учебное издание. UZEDU.ONLINE. URL: <https://uzedu.online/books/1374/1374-e4ff6.pdf>

Хива хонлиги иқтисодиётида суғориш тизими алоҳида аҳамиятга эга эди. Амударё ҳавзасидаги ер-сув муносабатлари давлат бошқаруви, аҳоли жойлашуви, солиқ йиғиш ва қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг асосини ташкил этган. Шунинг учун сув тақсимоли фақат иқтисодий эмас, балки сиёсий-ҳуқуқий масала ҳам бўлган. Сув устидан назорат ҳокимият устидан назоратни англаган. Беклар, маҳаллий амалдорлар ва диний шахслар сув тақсимолида иштирок этиши давлат бошқарувининг пастки бўғинларида ҳам иқтисодий ва сиёсий ваколатлар аралаш ҳолда амал қилганини кўрсатади.

Россия протекторати даврида Хива хонлиги иқтисодий жиҳатдан Россия бозорига тобора кўпроқ боғланиб борди. Рус савдогарларига божсиз савдо ҳуқуқининг берилиши, Россия товарларининг Хива бозорига кириб келиши, пахта ва бошқа хом ашёга бўлган талабнинг ортиши хонлик иқтисодий ҳаётини ўзгартирди. Бу жараён маҳаллий ҳунармандчилик ва савдо муносабатларини ҳам янги шароитга мослашишга мажбур қилди.

XIX аср охири — XX аср бошларида Хива, Янги Урганч, Қўнғирот, Тошҳовуз, Гурлан каби шаҳарлар ижтимоий-иқтисодий ва маданий марказлар сифатида ривожлангани қайд этилади. Бу шаҳарларда маҳаллий ва Россия билан қўшма корхоналар, савдо идоралари ва саноат корхоналари пайдо бўла бошлаган. Маҳаллий тадбиркорлар ва миллий капитал эгалари фаолияти Россия бозори билан бевосита боғлиқ ҳолга келган¹³.

Шу билан бирга, иқтисодий интеграция сиёсий мустақилликни кучайтирмади, аксинча уни янада чеклади. Чунки савдо муносабатлари Россия империяси фойдасига асимметрик шаклланган эди. Рус савдогарларининг имтиёзлари маҳаллий савдо субъектлари учун тенг рақобат муҳитини чеклади. Пахта ва хом ашёга ихтисослашув эса хонлик иқтисодиётини ташқи бозор талабларига қарам қилди. Бу ҳолат мустамлакачилик иқтисодий сиёсатига хос бўлган “хом ашё базаси” функциясининг кучайганини кўрсатади.

Хива хонлигида ҳарбий бошқарув хон ҳокимиятининг муҳим таянчларидан бири бўлган. Хон қўшиннинг олий бош қўмондони ҳисобланган. Қўшбеги, ясовулбоши, беклар ва бошқа ҳарбий-маъмурий амалдорлар қўшин тузиш, сафарбарлик, тартиб-интизом ва хавфсизлик масалаларида иштирок этган. Уруғ-қабила ҳудудларида эса ҳарбий сафарбарлик маҳаллий бийлар ва оқсоқоллар орқали амалга оширилган.

Бироқ 1873 йилдан кейин хонлиkning мустақил ҳарбий сиёсати чекланди. Гандимиён шартномасига кўра, хон Россия ҳокимиятининг рухсатисиз ҳарбий ҳаракатлар олиб боролмас эди. Бу ҳолат хонлик армиясини формал жиҳатдан сақлаб қолган бўлса-да, унинг стратегик аҳамиятини пасайтирди. Хонлик ички тартибни сақлаш ва маҳаллий сафарбарликда ҳарбий кучдан фойдаланган, аммо ташқи сиёсий ёки минтақавий ҳарбий мустақиллик имкониятидан маҳрум бўлган.

Россия империяси учун Хива хонлиги ҳарбий-стратегик жиҳатдан Амударё, Туркман саҳролари, Эрон йўналиши ва Бухоро билан чегарадош ҳудудларда назоратни

¹³ История Узбекистана. Учебное издание. UZEDU.ONLINE. Сведения о торгово-экономическом развитии городов Хивинского ханства.

таъминловчи буфер ҳудуд вазифасини бажарган. Шу боис Россия хонликда тўлиқ маъмурий ислоҳот ўтказишдан кўра, унинг ташқи ва ҳарбий сиёсати устидан назоратни таъминлашни афзал кўрди.

Хива хонлигида давлат ҳокимияти диний легитимликка таянган. Хон мусулмон ҳукмдори сифатида шариатни ҳимоя қилувчи, диний муассасаларни қўллаб-қувватловчи ва адолатни таъминловчи шахс сифатида тасаввур қилинган. Қози, шайхулислом, имомлар, мударрислар ва вақф муассасалари давлат бошқарувида бевосита ёки билвосита иштирок этган.

Диний муассасалар ҳуқуқий ва ижтимоий муносабатларни тартибга солишда муҳим роль ўйнаган. Никоҳ, талоқ, мерос, қарз, мулк, вақф, савдо шартномалари ва суд ишлари шариат қоидалари асосида кўрилган. Вақф ерлари эса таълим, ибодат, ижтимоий ёрдам ва диний муассасаларни молиявий таъминлаш манбаи бўлган.

Россия протекторати даврида шариат ва диний муассасалар ички жамият бошқарувида сақланиб қолди. Бу Россия империясининг маҳаллий аҳоли турмуш тарзига бевосита аралашмаслик сиёсати билан боғлиқ эди. Бироқ бу “аралашмаслик” мутлақ эмас эди. Россия маъмурияти ўз фуқаролари, савдо манфаатлари, чегара хавфсизлиги ва сиёсий барқарорликка дахлдор масалаларда маҳаллий диний-ҳуқуқий тизимни четлаб ўтиши мумкин эди. Шунинг учун шариат ички ижтимоий муносабатларда амал қилган бўлса-да, мустамлакачилик сиёсий тизими унинг юқори сиёсий масалалардаги таъсирини чеклади.

Хива хонлиги кўп этник ва кўп ижтимоий таркибли давлат эди. Унинг аҳолиси таркибида ўзбеклар, қорақалпоқлар, туркманлар, қozoқлар ва бошқа гуруҳлар мавжуд бўлган. Шу сабабли давлат бошқаруви фақат марказий сарой бюрократияси орқали эмас, балки уруғ-қабилла элиталари, бийлар, оқсоқоллар ва маҳаллий нуфузли шахслар орқали ҳам амалга оширилган.

Қорақалпоқлар яшайдиган ҳудудларда бийлар ва оқсоқоллар муҳим бошқарув бўғини ҳисобланган. Хон уларни ёрлиқ орқали тасдиқлаган, улар эса солиқ, тартиб, низоларни ҳал қилиш ва сафарбарлик масалаларида иштирок этган. Бу тизим хонлик ҳокимиятининг марказдан чекка ҳудудларгача етиб боришида воситачи механизм вазифасини бажарган.

Бироқ Россия протекторати даврида Амударё бўйида яшовчи қорақалпоқларга нисбатан босим кучайгани ва айрим ҳудудларда мустамлакачиликка қарши норозиликлар пайдо бўлгани қайд этилади. Бу ҳолат хонликнинг ички ижтимоий тузилмаси Россия мустамлака сиёсати таъсирида янада мураккаблашганини кўрсатади. Чунки маҳаллий аҳоли бир вақтнинг ўзида хонлик солиқ-маъмурий тизими ва Россия мустамлака назорати босими остида қолган.

Чор Россияси даврида Хива саройи ички сиёсий курашлардан холи бўлмаган. Хон, унинг қариндошлари, девонбеги, меҳтар, қўшбеги, ясовулбоши, диний элита, беклар ва уруғ-қабилла раҳбарлари ўртасида таъсир доираси учун рақобат мавжуд эди. Россия протекторати шароитида бу кураш янги мазмун касб этди. Чунки сарой амалдорларининг нуфузи фақат хонга яқинлик билан эмас, балки Россия маъмурияти билан муносабат ўрната олиш қобилияти билан ҳам боғлиқ бўлиб қолди.

Саройдаги амалдорлар Россия билан муроса қилиш, унинг талабларини бажариш, бир вақтнинг ўзида ички легитимликни сақлаш каби мураккаб вазифаларни бажаришга мажбур эди. Бу ҳолат Хива давлат бошқарувида икки томонлама сиёсий ҳисоб-китобни юзага келтирди: бир томондан хонлик ички анъанавий тизимини сақлашга интилди, иккинчи томондан Россия талабларини инкор эта олмади.

Улфат Абдурасуловнинг Хива саройидаги сиёсий курашга оид тадқиқотлари ва Н.С. Ликошин манбасининг замонавий нашри бу даврда Хива ички сиёсати ниҳоятда мураккаб бўлганини, сарой фитналари, амалдорлар рақобати, маҳаллий элита манфаатлари ва Россия назорати бир-бири билан чамбарчас боғланганини кўрсатади¹⁴.

1917 йилги Россия инқилоблари Хива хонлигидаги сиёсий вазиятга ҳам таъсир кўрсатди. Россия империясининг марказий ҳокимияти заифлашиши Хивадаги протекторат тизимини издан чиқарди. Бу даврда хонликда Жадидлар, Ёш хиваликлар, туркман ҳарбий кучлари, сарой амалдорлари ва большевиклар таъсири кесишди. Асфандиёрхон даврида ислохот талаблари кучайди, аммо саройдаги ички зиддиятлар ва Жунайдахон каби ҳарбий-сиёсий кучларнинг таъсири давлат ҳокимиятини янада заифлаштирди.

1920 йилга келиб хонлик тизими тугатилди. Хивада биринчи умумхорасм халқ вакиллари қурилтойи чақирилиб, Хива хонлиги бекор қилинган ва Хоразм Халқ Совет Республикаси ташкил этилган эълон қилинди. Бу жараён Хива хонлигидаги анъанавий давлат ҳокимиятининг охирига босқичи бўлди. 1920 йил 27–30 апрель кунлари бўлиб ўтган биринчи қурилтойда Хива хонлиги ҳудудида янги республика ташкил этилган, конституция, давлат герби ва байроғи тасдиқланган ҳақида маълумотлар мавжуд¹⁵.

Шу билан Хива хонлигининг Чор Россияси протекторати даврида шаклланган мавжуд бошқарув тизими барҳам топди. Бироқ унинг ўрнида пайдо бўлган совет республикаси ҳам тўлиқ мустақил сиёсий тизим сифатида эмас, балки янги марказ — совет ҳокимияти таъсиридаги сиёсий тузилма сифатида шаклланди. Бу жиҳатдан Хива хонлигининг 1873–1920 йиллардаги тарихи ташқи империявий назоратдан советлаштирилган марказий назоратга ўтиш жараёни сифатида ҳам баҳоланиши мумкин.

Юқоридаги таҳлиллар асосида қуйидаги илмий хулосаларни илгари суриш мумкин.

Биринчидан, Чор Россияси муштамлакаси даврида Хива хонлиги тўлиқ мустақил давлат ҳам, Россия империясининг оддий вилояти ҳам эмас эди. У ички бошқарув институтлари сақланган, аммо ташқи сиёсий, ҳарбий ва иқтисодий мустақиллиги Россия империяси томонидан чекланган протекторат-вассал давлат сифатида мавжуд бўлган.

Иккинчидан, Гандимиён шартномаси Хива хонлигининг давлат-ҳуқуқий мақомини тубдан ўзгартирган асосий ҳужжат бўлди. У хонликни ташқи сиёсатдан

¹⁴ Абдурасулов У.А. «Тайны хивинского двора»: политическая борьба в Хиве в период Российского протектората // Восток свыше. 2015. № 3(28). С. 38–56; Abdurasulov U. Notes on the Present State of the Khanate of Khiva by the Head of the Amu-Darya Department Colonel Nil Lykoshin, 1912. Vienna, 2024.

¹⁵ Rakhimov N. Establishment of the Khorezm People's Soviet Republic: Contemporary Attitudes Towards the Political Situation in the Country // Proceedings of the 1st Pamir Transboundary Conference for Sustainable Societies. 2023. P. 397–402. DOI: 10.5220/0012489200003792.

махрум қилди, Россияга ҳудудий ва иқтисодий имтиёзлар берди, рус савдогарларининг ҳуқуқларини кенгайтди ва хонлиқни контрибуция тўлашга мажбур қилди.

Учинчидан, Хивада хон ҳокимияти формал жиҳатдан сақланиб қолган бўлса-да, у мазмунан чекланган эди. Хон ички бошқарувда муҳим роль ўйнаган, аммо Россия генерал-губернаторлиги, Амударё бўлими ва рус маъмуриятининг сиёсий таъсири унинг реал суверенитетини пасайтирган.

Тўртинчидан, Хива хонлиги бошқарув тизими меҳтар, қўшбеги, девонбеги, қози, шайхулислом, ясовулбоши, беклар, ноиблар, бийлар ва оқсоқоллар каби анъанавий институтларга таянган. Бу мансаблар замонавий бюрократик тизимдаги каби қатъий ажратилмаган, уларнинг ваколатлари кўпинча хон иродаси ва сиёсий вазиятга қараб ўзгариб турган.

Бешинчидан, суд-ҳуқуқ тизимида шариат, одат ҳуқуқи ва хон фармонлари асосий манба бўлган. Россия протекторати шароитида эса рус фуқаролари ва империя манфаатлари билан боғлиқ ишлар Россия суд-юрисдикцияси таъсирига ўтган.

Олтинчидан, иқтисодий бошқарувда Россия таъсири тобора кучайган. Савдо имтиёзлари, контрибуция, рус капитали ва бозорига қарамлик хонлик иқтисодиётини мустамлакачилик тизимида боғлаб қўйган.

Еттинчидан, 1917–1920 йилларда Россиядаги инқилоб, ислохот учун маҳаллий ҳаракатлар, ички зиддиятлар ва совет ҳарбий-сиёсий таъсири натижасида Хива хонлиги давлат сифатида тугатилди. Бу жараён 1873 йилдан кейин бошланган суверенитет инқирозининг мантикий якуни бўлди.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Заключён Гендемианский мирный договор между Россией и Хивой // Президентская библиотека имени Б.Н. Ельцина. URL: <https://www.prilib.ru/history/619484>
2. Гендемианский мирный договор между Россией и Хивой // Под стягом России. М., 1992. С. 348–351; шунингдек: Президентская библиотека имени Б.Н. Ельцина. URL: <https://www.prilib.ru/history/619484>
3. Becker S. Russia's Protectorates in Central Asia: Bukhara and Khiva, 1865–1924. London: Routledge, 2004; биринчи нашр: 1968.
4. Abdurasulov U. Notes on the Present State of the Khanate of Khiva by the Head of the Amu-Darya Department Colonel Nil Lykoshin, 1912. Vienna: Austrian Academy of Sciences Press, 2024. URL: <https://austriaca.at/?arp=0x003f1c6b>
5. Allaberganov A.S. Legal issues in the Khiva khanate in the period of Russian conquest // Мировая наука. 2020. № 9(42). URL: <https://sciup.org/legal-issues-in-the-khiva-khanate-in-the-period-of-russian-conquest-140265786>
6. Вдовин С.С. Вазират в Хивинском ханстве при Кунгратах // Ориенталистика. 2026. Т. 9. № 1. С. 27–44. URL: https://lk.ivran.ru/media/Вазират_в_Хивинском_ханстве_при_Кунгратах.pdf
7. История Узбекистана. Учебное издание. UZEDU.ONLINE. URL: <https://uzedu.online/books/1374/1374-e4ff6.pdf>
8. История Узбекистана. Учебное издание. UZEDU.ONLINE. Сведения о торгово-экономическом развитии городов Хивинского ханства.

9. Абдурасулов У.А. «Тайны хивинского двора»: политическая борьба в Хиве в период Российского протектората // Восток свыше. 2015. № 3(28). С. 38–56;
10. Abdurasulov U. Notes on the Present State of the Khanate of Khiva by the Head of the Amu-Darya Department Colonel Nil Lykoshin, 1912. Vienna, 2024.
11. Rakhimov N. Establishment of the Khorezm People's Soviet Republic: Contemporary Attitudes Towards the Political Situation in the Country // Proceedings of the 1st Pamir Transboundary Conference for Sustainable Societies. 2023. P. 397–402. DOI: 10.5220/0012489200003792.

